

Dr. Ir. J. VAN VEEN

DE DELF

(met 3 fig.)

SUMMARY

Local inhabitants were of the opinion that a river, or waterway, had existed North of Delweg. There were so-called "groundless" ditches (soft bottomed) and "Uterdieken" (lands outside the dykes). This old waterway therefore would have had no locks but small dykes. Borings and pressure soundings proved this idea to be true. The canal must have been about 40 m wide and 4 m deep below the land surface (therefore less than 1 m at LW.). The name must have been Delf.

The road Delwèg (Delfweg?) might have been a so-called Konrebbersweg (King Redbads way). The so-called Muntjeswegen (Monk's roads) are of later date. The writer estimates the Delf to have been in use about the year 1000, but the canal, having no locks, must have been subject to silting-up in some parts and scouring in others, so that its use might have been restricted to a short time only. Probably this Delf was part of the famous medieval „Inner Dunes Route“, leading from Flanders up to Friesland, and perhaps to Aurich, where the „Upstall-tree“ was (annual „Thing“).

In jaargang 1930 van dit Tijdschrift (zie 1) werd door mij de aandacht gevestigd op het oude kanaal, althans vaarweg, tussen Zoutkamp en Delfzyl, Delf genaamd. In de laatste oorlog had ik gelegenheid een te Loppersum ondergedoken M.T.S.'er, EISSE STAMHUIS, te belasten met een onderzoek naar oude geulen in N-Groningen in het algemeen en naar de oude Delf in het bijzonder. Tijdsomstandigheden en drukte waren oorzaak dat publicatie hiervan op zich liet wachten.

De scherpzinnige en geleerde G. ACKER STRATINGH (2) noemt in 1847 de Delf, dat is het Damsterdiep tussen Muda (Winneweer) en Delfzyl. Hij acht deze Delf „een oorspronkelijk van de Fivel afgezonderd riviertje“, dat het westelijk deel van Fivelgo afwaterde zoals de Fivel dit deed voor het oostelijk deel.

Dat dit water de Delf heette is duidelijk daar Menco (3) in 1248 ditzelfde water de „fossatum effluxionis aquarum, quod dicitur Delf“ noemt als een gegraven waterlozing ter vervanging van het dichtgeslibde buitendeel van de Fivel bij Westeremden. ACKER STRATINGH is het niet ontgaan dat de naam Delf een „gedolven of gegraven diep“ moest betekenen, doch hij achtte de kronkels in het Damsterdiep beneden Muda te groot en neigde tot de opvatting dat de Delf een vergraven, dus gekanaliseerd riviertje zou zijn.

Het is bekend dat er dijken langs die Delf hebben gelopen en dat bv. de sluis in het Vischmaar in 1262 bij een stormvloed is weggeslagen. ACKER STRATINGH spreekt ook van een oude sluis bij Muda. De zyl in de Delf, die de naam aan Delfzyl gegeven heeft, zou die kunnen zijn welke door Menco wordt genoemd in 1237, toen het volgens hem 45 jaren geleden was dat „de“ sluis werd gemaakt. Het zou misschien ook de „Oldezyl“ onder Uithuistermeden kunnen zijn geweest,

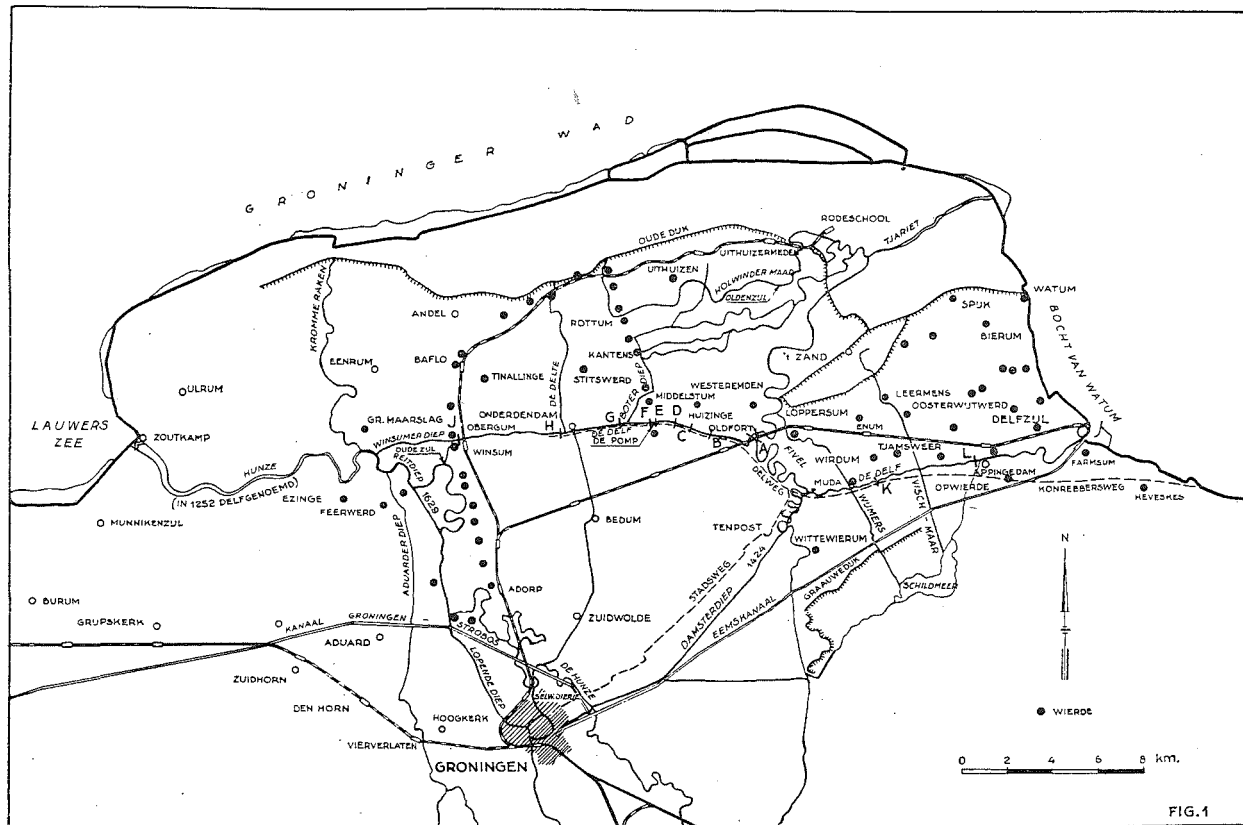

Fig. 1.

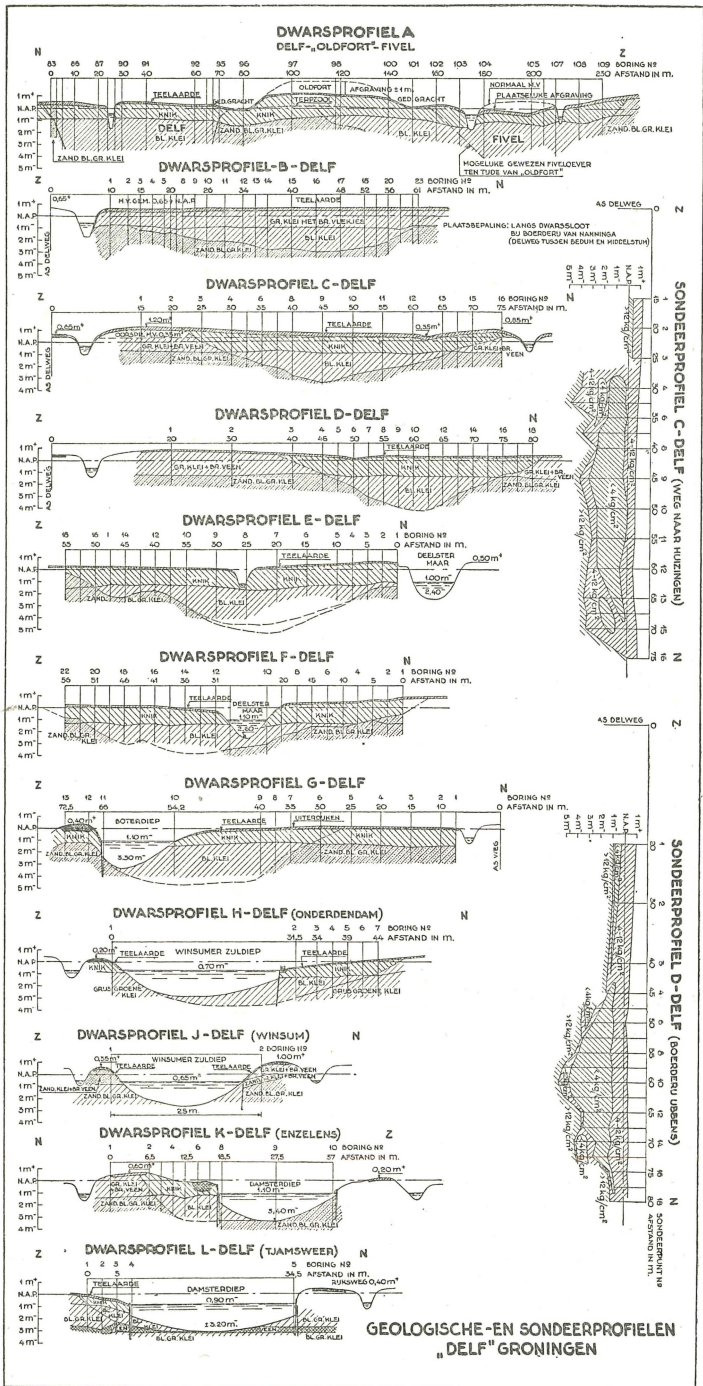
doch het Wittewierumer klooster had in Uithuizen aan het Holwinder maar weinig te maken. Voorts zouden, indien de Delf-zijl later dan 1192 zou zijn gemaakt, de kronieken daarover niet hebben gezwogen. Het is vrij zeker dat die in 1192 gebouwde sluis, die de oudste zou zijn die in ons land geschiedkundig vast staat, de Delf-zijl is, daar Menco reeds in 1248 van „binnendijken” langs de Delf spreekt.

De landbouwer P. M. Bos, wiens nagelaten onderzoekswerken ik in mijn in de aanhef genoemde publicatie bewerkte, wees terecht op de oude sloten welke van sommige Fivelgo'se terpdorpen naar het Schildmeer waren gegraven en die de Delf kruisten. Deze sloten, kennelijk gegraven ter verkrijging van turf uit het Schildmeer, (van waar zou men sinds 400 v. Chr., toen de klei bewoond raakte, elders turf halen?) waren stellig van ouder datum dan de Delf. Ik wees bv. op namen als Enzelenstermeden, enz. die aantonen dat de Delf geen oude grens is, de Grauwedijk daarentegen wel. Het is dus moeilijk aan te nemen dat de Delf oorspronkelijk een riviertje is geweest zoals ACKER STRATINGH en na hem vele anderen, o.a. BEEKMAN, zich dat dachten.

Bos tekende verder een, wat hij zelf een „verbindingsrivier” noemde, tussen de Fivel en het Boterdiep. Het deel tussen „de Pomp” en de oude Fivel was verslijkt en verdwenen, doch er hadden ter weerszijden ervan dijken langs gelopen en de bevolking kende hier nog de benaming 'uiterdijken', zowel als de „grondeloze sloten” die het tracé van die rivier nog aangeven (zie fig. 1). Het deel bewesten „de Pomp” bestaat nog als kanaal en heet naar het W gaande eerst het Deelster Maar, daarna Boterdiep en daarna Winsummerzijldiep. Het eindigt bij Schaphalsterzijl (vroeger bij de zuidelijker gelegen Oude Zijl) in de Hunze (Reitdiep).

Naar ik meen was H. P. STEENHUIS van Appingedam de eerste die thans ongeveer 100 jaar geleden deze verbinding tekende op een kaart die zich in het gemeentehuis van Appingedam bevindt. Ikzelf geloofde niet aan een O-W lopende rivier, doch meende dat men hier te doen had met een scheepvaartsloot, gedeeltelijk afwateringssloot sinds de Fivelmond verzandde, tussen de Lauwers en de Eems en dat men deze sloot een tijdlang „Delf” heeft genoemd.

De redenen daarvoor zette ik in (1) uiteen. Behalve het genoemde getuigenis van Menco van 1248 en de naam Delfzijl is er een oude acte van 1252 te Uldernadomme (Onderdendam) opgemaakt waarin men spreekt van de „Merne buta Delve” en van de streek bij Aduard als te liggen „buppa Delve”. De Marne en de streek bij Aduard zijn gescheiden door het oost-west lopende gedeelte van het Reitdiep, dat toen kennelijk „Delve” werd genoemd. Mogelijk was dit kronkelende brede water van ouds een oude wadgeul of een tweede mond van de Hunze. De eigenlijke Hunzemonde ging echter bij Winsum noordwaarts; de Kromme Raken is er een rest van. Ik achtte het ook mogelijk, — en dat doe ik nog, — dat een gegraven kanaal door getijwerking zodanig kan verbreden en zodanig kan gaan slingeren dat men grote kromme getijgeulen of zelfs een estuarium verkrijgt.

De „oudste” weg in het noordelijk deel der provincie Groningen is volgens de overlevering de Delwèg, lopende onmiddellijk ten Z van het dichtgeslibde Delf- en Fivelgedeelte tussen de Pomp en Muda; vermoedelijk is die weg een der oude dijkzaten. De kaarten hebben „Delleweg”, op z'n Hollands, doch de benaming is eigenlijk Delwèg (met de plaatselijk gebruikelijke beklemtoning op de laatste lettergreep, vergelijk Herestràat, Grotegàst, Oldenzijl, Oldàmbt, enz.), en een eventuele naam Delfwèg, zou hier binnen korte tijd tot Delwèg moeten verbasteren. Men heeft wel beweerd dat „Delle” verband zou houden met een laagte, dus dat „Delleweg” „lageweg” zou betekenen, maar de weg ligt niet laag. Vermelding verdient nog dat het ‘Groninger Woordenboek’ van K. TER LAAN de uitdrukking „zo old als Delwèg” (vergelijk: zo oud als de weg naar Kralingen, naar Rome) heeft bewaard. Blijkbaar was deze O-W-verbinding dus belangrijk en een primaire verbinding te land. — De naam „Deelster Maar” kan tevens iets te maken hebben met „Delf”, bv. verbasterd zijn uit „Delfster Maar”. Ook kan de buurtschap Den Deel hiermede verband houden.

Hoe het met die naam Delf zij, het is wel gebleken, dat de waterverbinding tussen Lauwers en de Eems er moet zijn geweest. De boringen en sonderingen ¹⁾ welke STAMHUIS met grote ijver en enthousiasme verrichtte wijzen dit uit (zie fig. 2). De thans nog bestaande kanaalgedeelten zijn natuurlijk bij herhaling verbreed en verdiept. Toch vindt men ook dan nog de oude oevers terug. Het oude profiel, met blauw-zwart slib opgevuld, was groter dan men zou verwachten, nl. ongeveer 40 m breed en 4 m diep. Ik geloof niet dat men vroeger zulke grote profielen voor de scheepvaart nodig had. Beziert men bv. een ‘schipsloot’ die als vaarweg uit de oude Hunze naar de stad Groningen (lang voor het graven van het Reitdiep) werd gebruikt, thans wel Selwerdiepje ²⁾ genaamd, dan blijkt dat men met weinige meters breedte tevreden was. De grotere breedte en diepte van de verslikte Delf is vermoedelijk te wijten aan de getijwerking in de gegraven sloot. Ook de lichte slingering van het oude kanaal tussen Hunze en Eems moet een gevolg zijn van getijstromen. De hoofdstrekking ervan is recht of flauw gebogen, maar kennelijk kunstmatig. Ook de Fivel-‘boorden’ (slingers) zelf waren met die blauw-zwarte slappe slib opgevuld.

De ouderdom van het kanaal meen ik nog steeds op ongeveer het jaar 900 à 1000 te moeten schatten. Sluizen zaten er blijkbaar aanvankelijk nog niet in, wel had het (op zekere afstand) lage dijken. Terpen liggen er, behalve Winsum-Obergum, Solwerd en enkele andere, ook niet aan, zodat het graven na de terpenaanlegtijd kan worden gesteld. Van de thans belangrijke plaatsen Delfzijl, Appingedam,

1) Sonderingen zijn weerstandsmetingen bij het persen van een kegelvormig stuk ijzer in de grond ter bepaling van het draagvermogen van die grond. Dit gijchert met het toestel van Barendse.

2) In ‘De Fivel en hare verzanding’ noemde ik die sloot „Het Lot”, doch deze naam schijnt betrekking te hebben op een stuk land naast die sloot. Het (gedempte) Boterdiep in de stad Groningen voerde tot in de oude Stadsgracht en behoorde blijkbaar tot die oude ‘schipsloot’. Schipsloot is een gebruikelijke naam, vooral in N-Drenthe. Het woord kanaal is te weids en te nieuw.

Onderdendam en Winsum, die aan de Delf liggen, verkreeg alleen Winsum in 1057 het muntrecht. Echter ook Garrelsweer, (of was het Garreweer?) beide aan of bij de Delf. Delfzijk, Appingedam, zowel als Onderdendam zijn niet zo oud als de oude wierdedorpen. Farmsum heeft wel een wierde gehad.

Een archeologisch onderzoek, bv. van de kleine hoogte bij Stedum, gelegen bij het punt van samenkomst van Delf en Fivel, waarop enige jaren geleden nog het oude huisje, „Oldfort” genaamd, stond, zou mogelijk meer licht omtrent de ouderdom van de Delf kunnen verschaffen. Natuurlijk was tijdens het graven van de Delf de Fivel nog niet verzand, een voorval waarvan Menco reeds in 1238 schrijft als hebbende in oude tijden (olim) plaats gehad.

Was de Delf een deel van een grote vaarweg „binnen dunen” tussen Vlaanderen en de Wezer? Gewoonlijk laat men die bekende lange „binnen dunen”-route, van Brugge en de Schelde komend, eindigen in het Vlie, doch het waterrijke Friesland zal reeds vroeg gelegenheid hebben geboden via Stavoren of Sudermuda in de Boorn (Middelzee) te komen en verder. Na het verzanden van de Middelzee ging men er bezijden langs. Frieslands watergeschiedenis is nog slecht bekend; dat de studie die reeds werd verricht spoedig moge verschijnen!

Voorals de vaarweg Leeuwarden-Dokkum-Ezum (Ezonestad, thans in de Lauwerszee verdwenen) lijkt mij verwant aan de Delf. Zij loopt weer langs de kant van het lage land, dat men van ouds Wapelinghe of Wepelinghe noemde (Wapel = water, oudengels: Wapol). Ook het Eems-Jadekanaal tot Aurich, waar de Upstalboom het politieke centrum was van de Zeven Zeelanden, lijkt van dezelfde aard. Volgens WILDVANG is er klei langs afgezet; zie (4). Eemsgo was volgens EMO het beste der Zeelanden. Te Emden heeft men weer een Delf.

Ook nodig is het hierbij te letten op de zgn. *Konrebberswegen*, een naam die volgens de sage een verbastering zou moeten zijn van 'Konning Redbadswegen'. In de Provincie Groningen zou volgens de ouden van dagen zo'n weg ten Z van de Delf gelopen moeten hebben o.a. te Opwierde en bij de Hoge Werf; de Delweg zou zeker in het systeem passen. Misschien ook de zg. Stadsweg, ook Heereweg genoemd, naar de stad Groningen, die op vrij grote afstand ten N van het in 1424 gegraven Damsterdiep loopt naar Ten Post, waar de kronkels van de Fivel beginnen. Op de kaart van ORTELIUS (1584) staat op een inzet, verbeeldende Reiderland vóór de vorming van de Dollard, de naam „Robberti Regis via”, als lopende in O-Friesland van een plaats tegenover Delfzijk, waar een veerverbinding was, en westelijk van de Knock, over Betteweer (thans verzwolgen), voorts ten N van de Knock, Geertsweer en Larrelt naar het NO (zie fig. 3). Deze weg vindt op de linker-oever van de Eems voortzetting in een weg aangegeven met hetzelfde symbool, alleen geheten „via”, van Farmsum naar het W evenwijdig met de Delf en lopende op enige afstand ten Z ervan. Dit stemt dus met de legende bij Opwierde overeen. Voorts loopt deze weg ook door naar het O benoorden Weiwerd, Heveskes en Oterdum om te eindigen bij Termunten. Hier schijnt evenals bij Delfzijk een veer ge-

weest te zijn, althans ten N van Termunten loopt een weg in O-Friesland in noordelijke richting, (aangegeven als de overige Koningswegen) ten O van een plaats, genaamd Drewert. Ook dit Drewert en deze weg naar het N moeten verdwenen zijn nadat de Dollardboezem werd gevormd en deze boezem een veel wijdere Eemsgeul voor de getijbeweging noodzakelijk maakte.

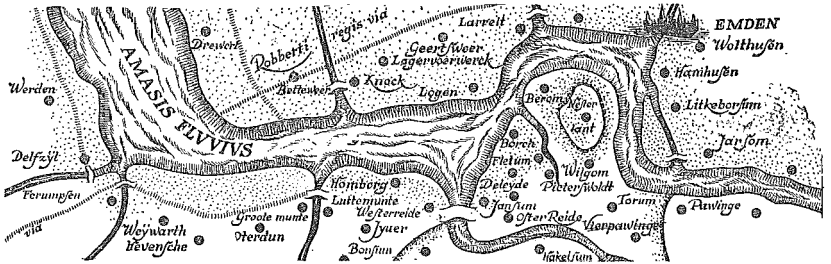

Fig. 3. Fragment van een kaart van ORTELIUS (1584).

Op de Amerikaanse stafkaart van Oost-Friesland van de laatste oorlog komt de weg die benoorden de Knock en Geertsweer loopt voor onder de naam Konrebbersweg. Deze weg liep volgens mededeling van K. TER LAAN door tot Aurich of verder, en had een zijtak naar Norden en verder.

Ook staat die weg met deze naam op de geologische kaart van de Oostfriese onderzoeker DODO WILVANG (4). Deze Konrebbersweg loopt ver van de dorpen door het land. Een enkele boerderij met de naam Landlust geeft geen idee van de hoge ouderdom van deze weg. De weg zelf is recht. De kromme landwegen in het wierdengebied zijn natuurlijk veel ouder.

Te Marum noemt de bekende etymoloog WOBBE DE VRIES een „Robbelweg” in de richting NO-ZW, tussen Oldekerk en Niebert (5). Ook heet die weg wel Muntjeweg (monnikenweg). Men moest ergens ten Z van de Lauwersboezem langs, d.i. over de zandruggen die hier liggen. De kroniek (3) vermeldt als bijzonderheid dat men in de strenge winter van 1285 wegens het dikke ijsdek over de moerassen en door de bossen langs de Lauwerszeeboezem kon komen. Blijkbaar was hier de wegverbinding toentertijd niet veel zaaks; die te water misschien beter.

De OW-verbindingen in het langgestrekte land der „Zeven Zee-landen” moeten (vooral te water) wel eens behoorlijk gefunctioneerd hebben. Hoe kan men anders van een jaarlijkse bijeenkomst bij Aurich op Pinksteren spreken? In het graven waren de bewoners al vroeg experts en er zullen nog veel meer „schipsloten” en gegraven kanalen zijn in het N des lands, die in een zeer vroege tijd tot stand gekomen zijn. De Friese eenheid stond of viel met zijn OW-verbindingen. De geschiedenis leert dat zij niet lang stond, doch viel. Die OW-verbin-

dingen hebben steeds moeilijkheden gegeven, omdat kanalen in die richting de hoofdrichting van de rivier- en getijwateren, die NZ was, sneden. Het land tussen IJ en Wezer had van nature een te verbrokkelde topografie om een behoorlijk water- of landwegennet te kunnen hebben en ging door dit gebrek als eenheid te gronde. Voor een goed waterwegennet waren sluizen nodig en deze had men blijkbaar nog niet toen men de Delf groef.

De naam Konrebberswegen duidt op een tijd van voor de kloosters, die ongeveer 1100 à 1200 ontstonden. De monniken legden hier de „Muntjeswegen” (Munnikewegen) aan.

Of nu „Redbate tha Unfreth monne” (Radboud Onvredeman, oud-engels: unfrith = strijd), zoals men de bekende heiden die zijn voet uit de doopvont terugtrok van kerkelijke zijde in de bekende XVIII friese keuren afkeurend noemt, en die in 719 stierf, degene is die aansprakelijk mag worden gesteld voor een in zijn tijd misschien behoorlijk verkeersnet in de Zeven Friese Zeelanden, valt te betwijfelen. Er zullen wel meer „Potentaten” geweest zijn in de tijd der eeuwenlange worsteling tussen heidendom en christendom op fries gebied (700-1000), die de Friese Zeelanden tot een eenheid probeerden te maken. Ook in EMO's tijd 13e eeuw bestond die neiging nog vrij sterk en was de „Upstalboom” nog krachtig, maar de kans op eenheid was toen reeds lang verkeken. De legende legde die eenheidsdrang in één hand, in die van Redbate, Rebbert of Radboud de heiden: „hwande alle Frisa er (in het?) north herdon (hoorden aan) Redbate tha unfreth monne, althet Frisona was”. (XVII keuren). De Kerk was een der hoofdsplitters van de Friezen: Utrecht, Munster en Bremen kregen ieder hun deel. De hoofdwegen werden zodoende niet OW, doch NZ en Radboud's taal en geest konden zich niet handhaven. Volgens de sage zit hij nog altijd in een van Gaasterlands kliffen en makt.

LITERATUUR

1. VAN VEEN, J., De Fivel en hare Verzanding, onderzocht door P. M. Bos. Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. 1930.
2. ACKER STRATINGH, G., Aloude Staat, Groningen, 1847.
3. Kroniek van Emo en Menco (Wittewierum), vertaald door ZUIDEMA en DOUMA. Utrecht ± 1930.
4. WILDVANG, DODO, Das Alluvium zwischen der Ley und der nördlichen Dollartküste. Aurich, 1915.
5. DE VRIES, W., Groninger plaatsnamen. Groningen, 1946.